

De sociale constructie van georganiseerde criminaliteit in Nederland

T.A. Beetstra, C.D.C.J. van Mourik, J.M. Neefe en A.E.M. de Ridder¹

1 Inleiding

Misdaad manifesteert zich in golven.² Trok het beangstigende verschijnsel van het terrorisme de aandacht in de jaren zeventig,³ aan het einde van dat decennium en tot in de jaren tachtig werd fraude naar voren geschoven als het delict dat de samenleving in haar fundamenteën bedreigde.⁴ Thans verkeren wij in het criminologische tijdperk van de georganiseerde criminaliteit, die bij voortduring wordt aangeroepen om bijvoorbeeld strafvorderlijke noviteiten te introduceren. De Roos somt ze op: undercoveroperaties door de politie, strafbaarstelling van voorbereidingshandelingen, Pluk ze-wetgeving en nog veel meer.⁵ Als we de empirische voorbeelden bezien van de delicten die men daarbij doorgaans voor ogen heeft (het leveren van verboden goederen en diensten), dan is het benoemen daarvan als criminaliteit niet zonder meer gegeven.

Het is van nut stil te staan bij de theoretische mogelijkheid om de problemen die thans meestal tot de georganiseerde criminaliteit worden gerekend, op een heel andere manier tegemoet te treden met behulp van maatregelen van politiek en economisch beleid.⁶ Het vraagstuk van het ge- en misbruik van drugs zou kunnen worden beschouwd als een probleem van de volksgezondheid; illegale arbeid en internationale vrouwenhandel als vraagstuk van arbeidsvoorziening; milieucriminaliteit als een vraagstuk dat om een economische en technische oplossing vraagt. Hoewel ook de regering zich de gevolgen van criminalisering terdege bewust is – “Bij elke criminaliseringspolitiek ten opzichte van veel gevraagde goederen of diensten zal rekening moeten worden gehouden met het ontstaan van georganiseerde aanbieders op de illegale markt”- is er nauwelijks bereidheid naar andere dan strafrechtelijke oplossingen te zoeken.⁷

¹ Dit artikel geeft de resultaten weer van een onderzoek dat plaatsvond in het kader van het einddoctoraalvak Criminologie: Vervolg 2, aan het Willem Pompe Instituut te Utrecht. Het onderzoek werd uitgevoerd door een twaalftal studenten: de vier auteurs en Carla Bosma, Marie José Gilsing, Richard de Groot, Irene Fros, Lieveke Jansen, Rosemarijn Starreveld, Marieke Weemaes en Lars Wieringa. De onderzoeksleiders waren prof. dr F. Bovenkerk en mw dr C.H. Brants-Langeraar.

² Bell, 1960.

³ Vergelijk over dit onderwerp: *Tijdschrift voor Criminologie*, Jrg. 31, Nr. 4, 1989.

⁴ Brants en Brants, 1991.

⁵ De Roos, 1994, blz. 90-117.

⁶ Bovenkerk, 1992, hoofdstuk 1.

⁷ Zie nota *De georganiseerde criminaliteit in Nederland*: Bijl. Hand. II, 1992-1993, 22 838, Nr. 2, blz. 9-10.

Overigens is de strafbaarstelling van een bepaald fenomeen op zichzelf niet voldoende om vervolgens van een criminaliteitsprobleem te kunnen spreken. De strafwet moet ook zichtbaar worden gehandhaafd en daartoe moet ook de politiek bereid zijn. Bovendien moet uit de publieke opinie, die onder andere wordt gevormd door de media en de wetenschap, blijken dat het te bestrijden gedrag afkeurenswaardig en bedreigend wordt gevonden en dat de strafsancie als terecht wordt ervaren. Al deze factoren die elkaar onderling beïnvloeden en versterken, bepalen de constructie van een werkelijkheid waarin sommige gedragingen meer of minder als crimineel worden gedefinieerd.⁸ In de navolgende pagina's zullen wij een poging doen die werkelijkheid voor wat betreft georganiseerde criminaliteit te deconstrueren.

2 Nadere probleemstelling

Een eerste moeilijkheid die bij het bekijken van de 'criminele werkelijkheid' van georganiseerde criminaliteit opdoemt, is dat aard en omvang van het probleem zelf zich niet zo makkelijk laten doorgronden. Om te beginnen bestaat van het verschijnsel geen algemeen aanvaarde definitie. De politie spreekt over bendes, criminele organisaties, maar is dat hetzelfde als georganiseerde criminaliteit? Ten tweede zijn de politiegegevens op basis waarvan dit gebeurt geheim en niet te controleren. In het publieke debat stellen de autoriteiten zich daarmee buiten de wetenschap.⁹ Anders dan bij andere delicten waarbij vermogende en machtige verdachten zijn betrokken, heeft de onderwereld over het algemeen onvoldoende aanzien om met succes een eigen definitie van zichzelf als niet crimineel ingang te doen vinden. Integendeel, de (geïlustreerde) pers beschrijft de penose graag als penose en de subjecten kijken soms verrast¹⁰ en misschien ook gevleid op dat zij worden gerekend tot de georganiseerde criminaliteit.

Deze omstandigheden vormen ideale condities voor het ontwikkelen van een ontoetsbare voorstelling van zaken en het in werking stellen van een dynamisch proces dat in de Britse criminologie wel is aangeduid als een morele paniek.¹¹ Daarbij zouden (justitiële) overheid, media en publieke opinie elkaar over en weer dusdanig beïnvloeden dat een zichzelf versterkend proces van definiëring op gang komt, waarin een bepaald fenomeen buiten alle proporties tot misdaadprobleem wordt opgeblazen. Omdat echter elk nulpunt ontbreekt – aard en omvang laten zich juist niet meten – is het moeilijk van al dan niet proportionele reacties te spreken. Bovendien suggereert het 'opblazen' dat hier van een complot, of ten minste van een bewust proces sprake is.

Beter is het uit te gaan van een zichzelf versterkende spiraal, ook wel amplificatiespiraal genoemd, waarin het fenomeen steeds zichtbaarder wordt en dus als probleem steeds toeneemt, zonder zich over de (dis)proportionaliteit van een en ander uit te laten. Wel is het zo dat de werkelijkheid van de morele paniek die in de samenleving ter discussie staat, niet een objectief en meetbaar gegeven is. Het gaat eerder om de voorstelling die wij ons over misdaad en de ontwikkeling daarvan maken, waarmee meteen ook oplossingen voor het probleem zijn geïmpliceerd. De deelnemers aan het maatschappelijke debat worden niet beoordeeld op hun empirische kennis over het verschijnsel, maar op de mate van durf waarmee zij 'het gevaar' onder ogen durven zien. Tekenend is de uitspraak van minister van Justitie E.M.H. Hirsch

⁸ Brants en Brants, 1984, blz. 55.

⁹ Van de Bunt, 1993, blz. 201-202.

¹⁰ Vergelijk het verhaal van de ontvoerders over hoe zij verlekkerd naar *The Godfather* keken. De Vries, 1987.

¹¹ Cohen, 1972; Hall c.s., 1978.

Ballin die na de Tweede Kamer-zitting over de ontsparing van het IRT daarover op de televisie stelde: “Wie nu nog twijfelt aan het bestaan van de georganiseerde misdaad in Nederland, stelt zich buiten de realiteit.”

In dit onderzoek proberen wij de processen bloot te leggen die ertoe hebben geleid dat men zich in Nederland kennelijk geen van de overheid afwijkende mening kan veroorloven over het al dan niet bestaan van ‘de’ georganiseerde criminaliteit. In navolging van Brants en Brants¹² onderscheiden wij bij het ontrafelen van die processen vier velden waarbinnen verschillende actoren werkzaam zijn, die invloed uitoefenen op de definitie van georganiseerde criminaliteit: de politiek met als actoren onder andere de ministers en de leden van de Tweede Kamer; de media, waarbij wij onderscheid hebben gemaakt tussen de geschreven pers en de televisie; de strafrechtspraktijk met onder andere als actoren de politie in enge zin, het Openbaar Ministerie, de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI) en recentelijk (en oneigenlijk) de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD); de wetenschap met daarbinnen haar beoefenaren, zowel in de beleids- als in de academische sfeer. Actoren op deze velden nemen allen deel aan de definiëring van georganiseerde criminaliteit. Welke actoren binnen deze velden hebben de meeste invloed op dit definiëeringsproces? Hoe beïnvloeden zij elkaar? Welke belangen streven zij na?

Om dit te onderzoeken hebben wij literatuuronderzoek gedaan. Daarnaast hebben wij uitvoerig de regeringsstukken –en nota’s en de parlementaire stukken en debatten bestudeerd waarin over georganiseerde criminaliteit werd gesproken, een aantal dag- en weekbladen bestudeerd, televisie-uitzendingen teruggekeken en enkele mensen geïnterviewd die zich uitgebreid in de media als deskundigen manifesteerden en daarmee de definitie van georganiseerde criminaliteit trachtten te beïnvloeden.

Een eerste bestudering van dit materiaal leerde ons dat er kennelijk momenten waren die als impuls hebben gewerkt bij het definiëeringsproces. Die noemen we acceleratoren. Telkens wanneer iets dergelijks zich voordeed leek het debat te worden opgestuwd en het definiëeringsproces in een nieuwe fase te komen. Deze acceleratoren hebben we als uitgangspunt genomen bij een indeling in de tijd: een periode van voorspel tot aan de presentatie van de nota *Samenleving en Criminaliteit* in 1985; de periode 1986 tot en met 1987 inclusief de verschijning van het rapport van de Werkgroep Gonsalves, waarin de eerste definiëring plaatsvindt; de periode van amplificatie waarbinnen telkens vanuit de politie gegevens naar voren worden geschoven en tenslotte de nota *De georganiseerde criminaliteit in Nederland* in 1992 die we als voorlopig hoogtepunt beschouwen.

3 De periode tot 1985: voorspel

Tot en met het begin van de jaren zeventig wordt georganiseerde criminaliteit niet als een maatschappelijk probleem gezien, behalve door een enkeling die voorlopig een roepende in de woestijn blijft, zoals hoofdcommissaris van politie te Rotterdam, J.A. Blaauw. Reeds in 1974 schrijft Blaauw in het *Algemeen Politieblad*, dat er in Nederland sprake is van georganiseerde criminaliteit. Hij geeft er geen definitie van, maar omschrijft wel een aantal delicten die naar zijn mening eronder vallen. Hij verwijst daarbij vooral naar het werk van de bij het Bundeskriminalamt werkzame Duitse criminoloog H-J Kerner, die in opdracht van de Raad van Europa het probleem terrorisme onder de noemer van georganiseerde criminaliteit onderzocht. Veel informatie die Kerner gebruikte was van Blaauw zelf afkomstig, die dus in wezen zichzelf via een buitenlandse bron citeert.¹³ Hoe dit ook zij, voor de maatregelen die Blaauw voor-

¹² Brants en Brants, 1991.

¹³ Blaauw, 1974, blz. 227-236; Kerner, 1973.

stelt om georganiseerde criminaliteit het hoofd te bieden, vindt hij noch op zijn eigen veld van de strafrechtspraktijk, noch bij de politiek steun. Van een uitgebreid begrip van georganiseerde criminaliteit willen de politici niet weten: georganiseerde misdaad wordt op dat moment doorgaans met de handel in verdovende middelen vereenzelvigd en daarvoor zouden voldoende bestrijdingsmogelijkheden zijn.¹⁴

Na Blaauw blijft het, publiekelijk althans, lange tijd stil. Volgens C. Fijnaut (voormalig raadsadviseur bij het Ministerie van Justitie, thans hoogleraar criminologie te Leuven en Rotterdam), werd begin jaren tachtig in het kader van de war on drugs die de Amerikanen waren begonnen, grote druk vanuit de Verenigde Staten op Nederland uitgeoefend om de opbouw van een pro-actieve recherche hier te bevorderen.¹⁵ Dit wordt bevestigd door J. van Dijk, topambtenaar bij het Ministerie van Justitie en hoogleraar criminologie te Leiden, die als voorbeelden noemt het bezoek van F. Korthals Altes, destijds minister van Justitie, aan de Drugs Enforcement Administration (DEA) in de Verenigde Staten en het feit dat alle Nederlandse toprechercheurs op cursus bij de DEA zijn geweest om het undercoverwerk te leren. Voorts zouden de Verenigde Staten via hun ambassadeurs diplomatieke druk hebben uitgeoefend op alle West-Europese landen.¹⁶ De recherchepraktijk is intussen op deze wijze sterk beïnvloed.

Korthals Altes gaat tegenover ons niet verder dan: "Er was sprake van een samenwerking tussen Nederland en de Verenigde Staten. Er waren drugsofficers uit de Verenigde Staten in Nederland die met de CRI samenwerkten."¹⁷ Hij ontkent dat hij tijdens zijn bezoek aan de DEA zou zijn onderhouden over het Nederlandse drugsbeleid. Uit het arrest Tallon, waarin sprake was van een drugshandelaar die op 9 mei 1978 werd aangehouden door DEA-beambten die als undercoveragenten in de Nederlandse onderwereld waren geïnfiltrerd, blijkt in ieder geval dat deze DEA-beambten reeds zelfstandig op Nederlandse bodem opsporingsactiviteiten verrichtten én bovendien diplomatieke onschendbaarheid genoten.¹⁸

De media besteden in deze periode nauwelijks aandacht aan georganiseerde criminaliteit. Het begrip zelf wordt wel af en toe gebruikt. Niet in de huidige betekenis, maar vooral gerelateerd aan het enkele samenwerkingsverband tussen de leden van een groep bij het plegen van delicten.¹⁹ Iets van de huidige betekenis klinkt wel door waar de pers soms georganiseerde criminaliteit met de drugshandel vereenzelvigt, maar doorgaans heeft het begrip vooral betrekking op criminaliteit in het buitenland. Het wordt niet gebruikt ter aanduiding van een nieuw verschijnsel in Nederland. Tot het midden van de jaren tachtig is ook geen sprake van een publiek debat over de omvang en de ernst van georganiseerde criminaliteit. Al is er nog geen duidelijk omljnd probleem, achter de schermen wordt in die jaren wel alvast aan de oplossing gewerkt.

4 De periode 1986-1987: een eerste definiëring

¹⁴ Aanh. Hand. II, 1979-1980, Nr. 1418.

¹⁵ Interview C.J.C.F. Fijnaut, 13 april 1994.

¹⁶ Interview J.J.M. van Dijk, 14 april 1994.

¹⁷ Interview F. Korthals Altes, 6 mei 1994.

¹⁸ HR 4 december 1979, NJ 1980, 356.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: Ermstrang, 27 december 1980.

Op 22 mei 1985 verschijnt, onder andere op basis van de bevindingen van de zogenaamde Werkgroep Grosheide, het beleidsplan *Samenleving en Criminaliteit*. Hierin wordt voor het eerst een onderscheid gemaakt tussen de bestrijding van de kleine criminaliteit en die van de zware criminaliteit, waartoe de georganiseerde criminaliteit wordt gerekend. Niet alleen de handel in verdovende middelen is volgens deze nota georganiseerde criminaliteit, maar ook het illegale gokwezen, het sekswezen en de wapenhandel. Exacte cijfers over deze vorm van criminaliteit zouden schaars zijn, maar in de kringen van politie en justitie zou de stellige indruk bestaan dat “voor de Nederlandse samenleving een groot gevaar dreigt, waartegen met spoed moet worden opgetreden.”²⁰ Steun voor deze opvatting wordt geput uit internationale literatuur, met name uit een publicatie van de Amerikanen A.A. Block en W.J. Chambliss, die bij nadere inspectie ook weer op uitlatingen van Nederlandse politie- en justitieambtenaren blijken te berusten.²¹ Net als destijds in het artikel van Blaauw worden eigen opvattingen, geciteerd door buitenlandse auteurs, als bron van legitimering gebruikt.

Over de achtergrond van het beleidsplan zegt één der belangrijke opstellers J. van Dijk nu: “... de gedachte was om veel preventie en verhalen over bindingen en integratie erin te zetten en daarnaast een pittig stukje over georganiseerde misdaad. Dat was een mooie formule om het geheel gewoon te marketen, om het geaccepteerd te krijgen. Overigens ben ik nu van mening dat georganiseerde misdaad een echt probleem is, maar dat was ik toen niet.”²² P.C. van Duyne, onderzoeker verbonden aan het Ministerie van Justitie en toentertijd bekend van zijn publicaties over fraude, beweert nu echter tegenover ons: “Ja eh, ik wil mezelf natuurlijk niet teveel eer toebedienen, maar ik heb het op de politieke agenda laten zetten.” Van Duyne had even genoeg van de kleine criminaliteit. Door een beetje door te drammen, zoals hij het zelf noemt, zou hij het punt georganiseerde criminaliteit op de agenda hebben gekregen. Deze gang van zaken noemt hij een agendavormend modeverschijnsel.²³

Tijdens de behandeling van *Samenleving en Criminaliteit* in de Tweede Kamer wordt met betrekking tot de georganiseerde criminaliteit nauwelijks gereageerd. Alleen het lid Van Es (PSP) dient een motie in: “nu er over de aard, omvang en ontwikkeling van georganiseerde criminaliteit nauwelijks iets bekend is in Nederland, zouden de voorgestelde maatregelen ter bestrijding van die criminaliteit niets anders dan een slag in de lucht zijn.”²⁴ Zij verkondigt hiermee de mening van Fijnaut, die naast Van Dijk aan de wieg van het beleidsplan stond, maar het niet eens was met het eindresultaat. Hij sprak daarop met Van Es en heeft haar een aantal kritiekpunten ingefluisterd, op basis waarvan zij via haar motie de regering verzocht om empirisch materiaal over de georganiseerde criminaliteit in Nederland te verschaffen.²⁵ Steun van andere partijen is er echter niet.²⁶

De media besteden in eerste instantie alleen aandacht aan *Samenleving en Criminaliteit* in het algemeen, niet zozeer aan het onderdeel van de georganiseerde criminaliteit.²⁷ De

²⁰ Bijl. Hand. II, 1984-1985, 18 995, Nrs. 1-2.

²¹ Block en Chambliss, 1981; De Haan, 1985, blz. 20-21.

²² Interview J.J.M. van Dijk, 14 april 1994.

²³ Interview P.C. van Duyne, 3 maart 1994.

²⁴ Bijl. Hand. II, 1984-1985, 18 995, Nr. 9.

²⁵ Interview C.J.C.F. Fijnaut, 13 april 1994.

²⁶ Hand II, 1985-1986, blz. 136.

²⁷ Smeets, 23 mei 1985.

pers neemt dan ook in 1985 geen zelfstandige positie in bij de definiëring van georganiseerde criminaliteit. Er zijn in die tijd wel journalisten die de onderwereld beschrijven en iemand als HP-reporter Ton van Dijk brengt corruptie bij de Amsterdamse politie aan het licht.²⁸ Geen journalist denkt er echter in die tijd aan om dat georganiseerde criminaliteit te noemen. De eerste die dat wel doet, is Parool-journalist Bart Middelburg, die vanaf het begin van de jaren tachtig over de infiltratie van de Amerikaanse georganiseerde misdaad in Amsterdam schrijft. In 1988 worden zijn stukken gebundeld onder de titel *De mafia in Amsterdam*.²⁹ Zijn collega-journalisten willen er niet aan en maken hem uit voor een sensatiebeluste fantast.³⁰ De televisie blijft als onderdeel van het mediaveld opvallend afwezig. Pas in 1987 vinden we in ons onderzoek voor het eerst dat men belangstelling toont voor het fenomeen georganiseerde criminaliteit. In het VPRO-programma *Gouden Bergen* verricht P.C. van Duynen zijn agenda-vormende arbeid door te stellen dat EEG-fraude onder de georganiseerde criminaliteit valt.³¹

Er verschijnen na *Samenleving en Criminaliteit* verschillende voortgangsrapportages. Daaruit blijkt dat er intensieve werkzaamheden plaatsvinden ter verbetering van de ondersteunende functie van de CRI en ter verbetering van misdaadanalyse: er zal spoedig invoering van de regeling voor criminele inlichtingendiensten plaatsvinden.³² Verder wordt vastgesteld dat de georganiseerde criminaliteit zich in Nederland begint te nestelen en voor niets of niemand lijkt terug te deinzen.³³

De invloed van het veld van de strafrechtspraktijk, met name van de politie, op de definiëring van de georganiseerde criminaliteit lijkt steeds groter te worden. Niet alleen werkt de politie mee aan de totstandkoming van regeringsnota's (in de Werkgroep Grosheide zitten bijvoorbeeld veel hoge politiefunctionarissen, zoals de Amsterdamse hoofdcommissaris K. Sietsma en J. Wilzing, het latere hoofd van de CRI), ook worden regelmatig door de politie presentaties gehouden, waarbij soms politici aanwezig zijn. Tijdens zo'n presentatie wordt minister Korthals Altes naar eigen zeggen voor het eerst geconfronteerd met de duidelijke opbouw van georganiseerde criminaliteit.³⁴

Het Openbaar Ministerie begint zich eveneens steeds meer te manifesteren in het definiëeringsproces. In november 1987 komt het rapport van de Werkgroep Bestrijding Zware Georganiseerde Criminaliteit uit. De voorzitter van de werkgroep is R.A. Gonsalves, procureur-generaal bij het gerechtshof te 's-Hertogenbosch. De Werkgroep Gonsalves is opgericht naar aanleiding van de nota *Samenleving en Criminaliteit* en daarbij is één van de twee subwerkgroepen door de politie gevormd. In de inleiding van zijn rapport stelt de werkgroep dat de georganiseerde misdaad in welke vorm dan ook veel extra aandacht verdient: "Dat betekent dat de vraag welke prioriteit opsporing en vervolging van deze delictstypen behoren te genieten, niet voor discussie vatbaar is."³⁵

²⁸ Van Dijk, 1982, blz. 162-172.

²⁹ Middelburg, 1988.

³⁰ Clowting, 9 april 1988; Kool, 2 april 1988; Ross, 30 april 1988, blz. 8 (boekenbijlage).

³¹ *Gouden Bergen* (VPRO), 1 maart 1987.

³² Bijl. Hand. II, 1985-1986, 18 995, Nrs. 13-14.

³³ Bijl. Hand. II, 1987-1988, 18 995, Nr. 31.

³⁴ Interview F. Korthals Altes, 6 mei 1994.

³⁵ Werkgroep Bestrijding Zware Georganiseerde Criminaliteit, 1987.

5 De periode 1988-1993: de amplificatie

De woorden van de Werkgroep Gonsalves missen hun voorspellende werking niet. Vanaf 1988 lijkt de definiëring van georganiseerde criminaliteit een hoge vlucht te nemen op alle velden, waarbij nog maar weinig ruimte is voor discussie over de omvang en ernst van het verschijnsel. Wat het precies inhoudt, behalve steeds meer, blijft echter vooralsnog onduidelijk, zoals een van de weinige tegensputters, G. de Jonge in het *Crimineel Jaarboek '87-'88* opmerkt: "Opvallend is dat Justitie nauwelijks kan definiëren wat onder zware georganiseerde criminaliteit moet worden verstaan, laat staan dat er enig reëel inzicht bestaat in de werkelijke omvang van dit slecht omschreven fenomeen."³⁶ Kenmerkend is dat dit een publicatie van de Coornhert Liga is, een organisatie die in de 'softe' jaren zeventig veel macht in het strafrechtelijk definiëeringsproces bezat, maar het in het no nonsense-tijdperk van de jaren tachtig duidelijk op dit punt aflegt tegen justitie.

Wat de politiek betreft is nu ruimte voor de gestage introductie van uitbreiding van strafbaarheid en strafvorderlijke bevoegdheden, onder andere via het herzieningswerk van de Commissie Moons, waarvan de instelling in 1988 door minister Korthals Altes wordt aangekondigd. Er zijn vele maatregelen geïnstigeerd. Bij wijze van voorbeeld gaan wij kort in op de gang van zaken bij één maatregel: de strafbaarstelling van voorbereidingshandelingen. Hieruit blijkt namelijk hoezeer de amplificatie na 1988 op gang kwam, hoe de politiek zich daarvoor liet klaarstomen en hoe de media er in wezen achter aan liepen.

Tijdens de reeds genoemde presentatie van de politie waarbij minister Korthals Altes van de ernst van de georganiseerde criminaliteit doordrongen raakte, waren ook op zijn uitnodiging leden van de vaste commissies voor Justitie en voor Politie aanwezig. Deze presentatie, waarbij ook in beslag genomen videobanden met beelden van voorbereidingshandelingen voor een te plegen bankoverval werden getoond, heeft volgens de toenmalige minister de geschokte kamerleden mede overtuigd van de noodzaak van het strafbaarstellen van voorbereidingshandelingen, waartegen op dat moment nog veel weerstand bestond.³⁷ De politie maakte veelvuldig gebruik van deze presentaties om politici te beïnvloeden. En met succes: naar aanleiding van politiebrieftings diende P. Stoffelen (PvdA) het wetsvoorstel over de kroongetuige in. De Amsterdamse hoofdcommissaris Sietsma onderscheidde zich. Hij waarde met zijn circus omtrent de georganiseerde criminaliteit rond door heel strafrechtelijk Nederland.

De invoering van artikel 10a Opiumwet, waarin voorbereidingshandelingen met betrekking tot de handel in harddrugs strafbaar worden gesteld, zou volgens Korthals Altes geen precedentwerking hebben met betrekking tot andere ernstige delicten. Toch besluit hij, naar aanleiding van de ontvoering van G.J. Heijn, tot het instellen van de Werkgroep Strafbaarstelling van Voorbereidingshandelingen, naar haar voorzitter ook wel de Werkgroep Van Veen genoemd.³⁸ Aan dit geval laat zich het verschijnsel dat wij accelerator hebben genoemd goed illustreren. Aanleiding is het gevaar van 'de' georganiseerde criminaliteit zoals dat uit de affaire Heijn blijkt. De werkgroep krijgt opdracht na te gaan of het mogelijk en wenselijk is het aantal strafbare voorbereidingshandelingen uit te breiden.³⁹ Oorspronkelijk is ook een daderprofiel van de ontvoerder(s) van Heijn door de politie verspreid, dat van een georganiseerde groep uitgaat. Als de dader een eenzame particulier blijkt te zijn, is echter de politieke steun voor en de opdracht aan de Werkgroep Van Veen reeds een feit.

³⁶ De Jonge, 1989, blz. 25-51.

³⁷ Interview F. Korthals Altes, 6 mei 1994.

³⁸ Interview F. Korthals Altes, 6 mei 1994.

³⁹ Bijl. Hand. II. 1987-1988, 20 399, Nrs. 1-2, blz. 16.

Tegen het advies van de werkgroep in (strafbaarstelling bij enkele zware delicten) besluit Hirsch Ballin, de opvolger van Korthals Altes, tot een algemene strafbaarstelling van voorbereidingshandelingen met een algehele beperking naar de zwaarte van de strafbedreiging. Hij deelt niet de vrees van de werkgroep dat dit een te vergaande en zelfs onnodige inbreuk op de grondgedachte van het Wetboek van Strafrecht is, namelijk dat het bij strafbare feiten niet primair om planning, maar om handelingen of gedragingen moet gaan.⁴⁰ De Raad van State vraagt zich af waarom voor een algemene strafbaarstelling wordt gekozen, zeker nu volgens het WODC-rapport *Misdaadondernemingen, ondernemende misdadigers in Nederland* de georganiseerde misdaad zich zou richten op een beperkte categorie winstgevende misdaden. Als alleen de voorbereiding van deze misdaden strafbaar gesteld zou worden, zou het strafrecht als ultimum remedium overeind blijven.⁴¹ De minister van Justitie antwoordt hierop slechts dat hij principieel de strafbaarheid ruimer heeft willen stellen. Het wetsvoorstel dient te worden doorgevoerd met het oog op wat er in de toekomst nog allemaal voor vreselijke dingen kunnen gebeuren.⁴²

Waar de politiek en de strafrechtspraktijk zo stellig zijn, volgt de televisie nu gedwee, waarbij zich een verschijnsel voordoet dat kenmerkend is voor een amplificatiespiraal: convergentie van begrippen, oftewel het steeds verder uitbreiden van een bepaald concept totdat allerlei verschijnselen er onder komen te vallen, zodat het oorspronkelijke begrip een veel grotere categorie van gedragingen en/of daders omvat dan eerst het geval was. Uit archiefmateriaal van de NOS dat onder georganiseerde misdaad is gerubriceerd, blijkt het volgende: Na de EEG-fraude (van Van Duyne) wordt de term op het scherm ook gebruikt door ouders en vertrouwensartsen naar aanleiding van seksueel misbruik van kinderen in Oude Pekela (verschillende volwassenen zouden kinderen hebben meegenomen), waarbij wordt aangetekend dat “er zeker iets is gebeurd. Het is geen massahysterie, wij moeten in Nederland erkennen dat dit soort dingen gebeuren.”⁴³ Ook de ontvoering van G.J. Heijn,⁴⁴ vissersfraude,⁴⁵ het stelen van paspoorten en rijbewijzen uit gemeentehuizen,⁴⁶ het optreden van huurmoordenaars⁴⁷ en computercriminaliteit⁴⁸ vallen volgens de televisie onder georganiseerde misdaad of worden daaraan toegeschreven.

Meteen na het verschijnen van het rapport van de commissie Gonsalves gaan onderzoeksjournalisten – ook van kwaliteitsbladen – op zoek naar bewijzen van het bestaan van georganiseerde criminaliteit in Nederland. Hoewel de dag- en weekbladen zich veelal blijven bezighouden met het weergeven van de meningen vanuit de andere velden, met name die van politiek en justitie, en misschien omdat zelfs Gonsalves - in een artikel getiteld *Nedermafia?* -

⁴⁰ Bijl. Hand. II. 1990-1991, 22 268, Nr. 3, blz. 3.

⁴¹ Bijl. Hand. II. 1990-1991, 22 268, A, blz. 2; Van Duyne c.s., 1990.

⁴² Bijl. Hand. II. 1990-1991, 22 268, A, blz. 3.

⁴³ *Brandpunt* (KRO), 15 januari 1988.

⁴⁴ *Brandpunt* (KRO), 8 april 1988.

⁴⁵ *Brandpunt* (KRO), 14 oktober 1988.

⁴⁶ *Nieuwslijn* (VOO), 31 januari 1990.

⁴⁷ *De Kloof* (VARA), 12 april 1990.

⁴⁸ *Nieuwslijn* (VOO), 25 oktober 1990.

moet toegeven dat de kennis hieromtrent niet op harde feiten berust,⁴⁹ ontwikkelt zich langzamerhand een kritischer kijk op het fenomeen georganiseerde criminaliteit. De ontwikkelingen binnen de andere velden worden op de voet gevolgd. Naar aanleiding van de verlate start van het IRT in Noord-Holland en Utrecht, worden verschillende mensen binnen de CRI, de Amsterdamse politie en justitie aan het woord gelaten. Er wordt geciteerd uit officiële stukken.⁵⁰ Met enige voorzichtigheid kan worden gesteld dat met name de kwaliteitskranten vanaf 1990 steeds vaker kritische stukken plaatsen.⁵¹ In een artikel in *Vrij Nederland* worden naar aanleiding van de behandeling van de Pluk ze-wetgeving in de Tweede Kamer niet alleen de opstellers van en belanghebbenden bij het voorstel aan het woord gelaten, maar ook de rechtswetenschap wordt om een mening gevraagd. P.J. Wattel, hoofddocent belastingrecht aan de Universiteit van Amsterdam, stelt onder andere: "De vraag is: Wat zijn we bereid op te offeren om misdaad minder lonend te maken? Maar voorzichtige pogingen die vraag te beantwoorden, worden overstemd door kritiekloze juichverhalen."⁵²

De bijdrage van de wetenschap aan de publieke discussie over georganiseerde criminaliteit bestond in de beginjaren vooral uit de medewerking aan overheidsrapporten door de beleidscriminologie, waarbij – zoals wij zagen – de beleidscriminologen zelf elkaar om de definitiemacht bestreden. Aan het einde van de jaren tachtig komt echter vanuit de wetenschap steeds meer kritiek op wat inmiddels het heersende beeld van de georganiseerde criminaliteit begint te worden. Er worden aanmerkingen gemaakt op het klakkeloos toepassen van Amerikaanse criteria om misdaadbendes te analyseren,⁵³ er wordt geprotesteerd tegen de bruikbaarheid van het semi-wetenschappelijke politieonderzoek⁵⁴ en Van Duyne c.s. proberen het verschijnsel te reduceren tot het onhandige optreden van een stel misdaadondernemers.⁵⁵ Dit alles heeft aan de dynamiek van de ontwikkeling van het probleem van de georganiseerde criminaliteit niets kunnen veranderen. In de jaren negentig valt ook een deel van de wetenschap voor het vijandbeeld van de georganiseerde criminaliteit, waarbij het onderscheid tussen beleidsonderzoek en zuiver wetenschappelijk onderzoek begint te vervagen.

In 1991 vindt ten huize van het Ministerie van Justitie een gemeenschappelijke Amerikaans-Nederlandse conferentie plaats over het verschijnsel georganiseerde criminaliteit, die door zeer veel ambtenaren en gezagsdragers wordt bezocht. De teneur is zodanig dat de Amerikanen hun Nederlandse collega's leren het vraagstuk te herkennen en te doorgronden. De publicatie van voordrachten onder redactie van Fijnaut en Jacobs wordt gezaghebbend.⁵⁶ Verder beschrijft A.P. Schmid in 1992 de georganiseerde misdaad in zijn oratie te Rotterdam als een gegeven. Hij vraagt zich niet langer meer af of en in hoeverre het fenomeen zich in Nederland manifesteert. Zijn rede is een mooi voorbeeld van convergentie. Die trekt namelijk vooral de aandacht vanwege het gevaar dat hij signaleert dat de georganiseerde misdaad gaat

⁴⁹ Vermeulen en Jensma, 6 februari 1988.

⁵⁰ Middelburg, 14 juni 1989.

⁵¹ Franke, 31 maart 1990.

⁵² Terlingen, 14 april 1990, blz. 11.

⁵³ Fijnaut (red.), 1989.

⁵⁴ Bovenkerk, 1991, blz. 73-85.

⁵⁵ Van Duyne c.s., 1990.

⁵⁶ Fijnaut en Jacobs (Eds.), 1991.

handelen in menselijke organen en in stoffen waarmee men kernbommen zou kunnen vervaardigen.⁵⁷ Bovendien stelt de Centrale Directie Wetenschapsbeleid en Ontwikkeling van het Ministerie van Justitie onderzoeksgelden ter beschikking om het verschijnsel beter te leren kennen: Wie van de potentieel belanghebbenden durft nog te vragen wat het verschijnsel georganiseerde criminaliteit eigenlijk is?

De nota *De georganiseerde criminaliteit in Nederland*, die bij haar verschijnen op 25 september 1992 door het Journaal als 'anti-mafiaplan van de regering' wordt aangeduid,⁵⁸ beschouwen wij als het voorlopige hoogtepunt in het amplificatieproces. Daarin wordt de georganiseerde criminaliteit zonder meer als serieuze bedreiging voor de rechtsstatelijke en bestuurlijke kwaliteit van de samenleving neergezet. De nota erkent dat criminalisering criminelenschept, maar merkt meteen op dat liberalisering van wetgeving en beleid er niet in zit, behalve op het gebied van commerciële seksbedrijven, gokspelen en softdrugs.⁵⁹ Interessant is dat juist op deze gebieden met enig succes door de subjecten zelf tegendefinities naar voren zijn gebracht. De bordeelhouders hebben zich verenigd in de Vereniging Exploitanten Relaxbedrijven, de verhuurders van gokautomaten in de Vereniging Automatenhandel Nederland en ook de coffeeshophouders verenigen zich. Zij allen doen verwoede pogingen uit te dragen dat zij met de onderwereld niets uitstaande hebben.⁶⁰

In de nota wordt de aanwezigheid van de Italiaanse georganiseerde misdaad op Nederlandse bodem voor het eerst gesignaleerd. Bij nadere explicatie in de dagbladen blijkt het om de Napolitaanse camorra te gaan. Hoe kunnen wij voorkomen dat sinistere misdaadsyndicaten als deze zich in Nederland nestelen? De krachten worden gebundeld. In de nota profileert zich bovendien op het veld van de strafrechtspraktijk een nieuwe actor in het definiëringsproces, de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), terwijl een nieuw verschijnsel en een nieuwe term aan het overkoepelende begrip worden toegevoegd: 'ingroei' van de onderwereld in de 'bovenwereld'.⁶¹ De BVD, sinds de val van de Berlijnse muur in 1989 op zoek naar nieuw werk, verricht in samenwerking met enkele departementen een studie om inzicht te krijgen in de kwetsbare sectoren en plaatsen binnen de overheid die voor corruptie het meest gevoelig zijn.

Na de nota gaat de wederzijdse versterking van de sociale constructie nog steeds door. Bij de politie is een deel van het budget opzij gezet om de georganiseerde criminaliteit te bestrijden en er worden dan ook drugsvangsten gedaan, bendes opgerold en crimineel verkregen vermogens geconfisqueerd. Politie en justitie worden uitgerust met speciale teams en afdelingen die zich daarmee bezig houden. Verder is het wetenschappelijk onderzoek in volle gang. Er worden nieuwe strafvorderlijke mogelijkheden voorgesteld. Bijvoorbeeld de figuur van de kroongetuige om spijtoptanten te beschermen, die overigens steeds vaker met het Italiaanse pentiti worden aangeduid.

In pers en populair wetenschappelijke boeken is veel aandacht voor georganiseerde criminaliteit. De journalisten Marcel Haenen en Hans Buddingh' publiceren een succesvol boek over 'de danser' Dick Stotijn en het Colombiaanse drugskartel.⁶² Hun collega Bart Mid-

⁵⁷ Schmid, 1992.

⁵⁸ *Journaal* (NOS), 25 september 1992.

⁵⁹ Bijl. Hand. II. 1992-1993, 22 838, Nr. 2.

⁶⁰ Van der Poel, 1994, blz. 51-89.

⁶¹ Bijl. Hand. II. 1992-1993, 22 838, Nr. 2.

⁶² Haenen en Buddingh', 1994.

delburg schrijft een bestseller over 'de dominee' Klaas Bruinsma.⁶³ De fascinatie van het peetvaderverhaal slaat kennelijk ook in Nederland aan. De verslaggeving bij de televisie volgt nu de georganiseerde misdaad op de voet en wordt daarbij ruim door de politie geholpen. Het Amsterdamse korps laat in 1993 een televisieploeg van Nova meelopen bij het ontmantelen van een Israëlische witwasoperatie en het publiek kan er dagen achtereen naar kijken.⁶⁴

Er zijn echter ook tegenkrachten. Politici vragen zich naar aanleiding van het IRT-debâcle af of de politie niet te ver gaat met haar bevoegdheden en werkwijze. Hoe verhouden de investeringen zich ten opzichte van de strafrechtelijke opbrengst? In juni 1994 wordt duidelijk dat de extra aandacht voor milieucriminaliteit onvoldoende heeft opgeleverd. In kringen van de politie vraagt men zich af of zij de meest aangewezen instantie is om het vraagstuk op te lossen, althans of zij dat alleen moet doen. Legalisering van (hard)drugs wordt weer een bespreekbare optie. Tenslotte begint men zich juist in politiekringen af te vragen of niet ook voor het bona fide bedrijfsleven en het openbare bestuur een taak is weggelegd bij de bestrijding van georganiseerde criminaliteit.

6 Tenslotte

Er zit iets paradoxaals in de vooralsnog voorzichtige wens die bij de politie te beluisteren is, om gas terug te nemen wat de georganiseerde criminaliteit betreft. Door de jaren heen lijkt immers sprake te zijn van een preponderante rol van met name de politie als actor in het definiëeringsproces, die de actoren op de andere velden sterk heeft beïnvloed. Wat de media betreft is dit geen nieuw gegeven. Opvallend is echter wel de invloed die op de politiek is uitgeoefend via officiële werkgroepen en rapporten en vooral ook de wetenschappelijke invloed die de politie heeft kunnen doen gelden.

Criminologen die criminaliteit bestuderen moeten empirische gegevens daarover zien te verzamelen. In het geval van georganiseerde criminaliteit is de toevoer en selectie daarvan nagenoeg geheel in handen van de politie geweest, waarmee zij ook de definities die men in de wetenschap gebruikt sterk heeft kunnen sturen. Wij zagen al dat zelfs nog in 1985 (het beleidsplan *Samenleving en Criminaliteit*) vrijwel geen empirische gegevens voorhanden waren. Gaandeweg is de politie via wat zij zelf als semi-wetenschappelijk onderzoek kwalificeert in 'de feiten' gaan voorzien. Dit roep de vraag op wat de andere helft van hun onderzoek behelst.

Een enquête onder haar plaatselijke criminele inlichtingendiensten levert in 1987 reeds 189 misdaadorganisaties op, waarvan er drie hoog georganiseerd zouden zijn. De meeste organisaties voldoen aan geen, één of slechts twee van de vijf gestelde en aan de Amerikaanse praktijk ontleende criteria om als zodanig mee te tellen. Er moet sprake zijn van een hiërarchische structuur, illegaal vergaard vermogen moet worden witgewassen enzovoort.⁶⁵ Volgens A.W.M. van der Heijden, hoofd van de sectie misdaadanalyse van de CRI, wordt het aantal van 189 misdaadorganisaties als minimumschatting beschouwd, "omdat van alle groeperingen niet alles bekend is bij de politie."⁶⁶ Het naar aanleiding van deze enquête uitgebrachte rapport lekt uit en gaat een eigen leven leiden, terwijl door de publiciteit eromheen

⁶³ Middelburg, 1992.

⁶⁴ *Nova* (NOS/VARA), 18-20 oktober 1993.

⁶⁵ Bovenkerk, 1992, blz. 18-19.

⁶⁶ Van der Roer, 10 juni 1988.

volgens CRI-rechercheur P. van den Eshof de politieke druk op de werkzaamheden van de CRI toeneemt.⁶⁷ Mede op grond van deze landelijke inventarisatie gaat de minister van Justitie bovendien accoord met de oprichting van interregionale rechteerteams, waarvan met name het IRT van Noord-Holland en Utrecht berucht zal worden.

In 1991 wordt een tweede analyse verricht, nu door de Centrale Politieke Recherche Commissie. Er worden drie nieuwe criteria aan de oorspronkelijke vijf toegevoegd. De organisaties moeten onder andere gebruik maken van dekmantelfirma's. Hoewel het daardoor moeilijker wordt een organisatie te benoemen als misdaadorganisatie vallen er nu niet minder dan 599 onder deze noemer, waarvan er 50 gelden als hoog gekwalificeerd. Wie goed kijkt ziet dat nog steeds slechts drie organisaties aan alle acht kenmerken voldoen, maar het politieke feit staat er dat de georganiseerde criminaliteit explosief is toegenomen.

In een tijdperk waarin de politie zich steeds meer naar Amerikaans model autonoom opstelt, zijn dergelijke onderzoeksresultaten bijzonder welkom. In het proces van sociale constructie van georganiseerde criminaliteit moeten zij tot de acceleratoren worden gerekend, die het maatschappelijke debat telkens een stukje verder duwen in de richting van de door de strafrechtspraktijk naar voren geschoven definities van aard, omvang en ernst van het probleem. Het is opmerkelijk dat ook de andere acceleratoren die ons zijn opgevallen steeds terug te voeren zijn op de politie, zij het soms niet rechtstreeks. Zij vormen de basis voor een steeds verdere uitbreiding van politieorganisatie en politiebevoegdheden. Een uitdijende georganiseerde criminaliteit vergt uiteraard een uitdijend politieapparaat, dat echter ook zijn (organisatorische én politieke) grenzen kent. Dat is een onvermijdelijk aspect van het amplificatieproces dat echter bijna even onvermijdelijk moet leiden tot een beginnende neerwaartse beweging in de spiraal wanneer die grenzen zijn bereikt. Iets dergelijks is ook opgemerkt ten aanzien van fraude en het bij het Openbaar Ministerie gecreëerde fraudebestrijdingsapparaat.⁶⁸ Wat paradoxaal lijkt, is dat bij nader inzien allerm minst. Zou de geest van de georganiseerde criminaliteit niet gewoon uit de fles zijn, zich niet meer laten beheersen door een justitiële overheid die er volstrekt niet op berekend is?

⁶⁷ Interview P. van den Eshof, 22 maart 1994.

⁶⁸ Brants en Brants, 1991, hoofdstuk XI.

Bronnen

- Aanh. Hand. II, 1979-1980, Nr. 1418.
- Bell, D., The Myth of Crime Waves: The Actual Decline of Crime in the United States, in: D. Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Glencoe, IL, Free Press, 1960, blz. 137-158.
- Bijl. Hand. II, 1984-1985, 18 995, Nrs. 1-2 en 9.
- Bijl. Hand. II, 1985-1986, 18 995, Nrs. 13-14.
- Bijl. Hand. II. 1987-1988, 18 995, Nr. 31.
- Bijl. Hand. II. 1987-1988, 20 399, Nrs. 1-2.
- Bijl. Hand. II. 1990-1991, 22 268, A en Nr. 3.
- Bijl. Hand. II, 1992-1993, 22 838, Nr. 2.
- Blaauw, J.A., De bestrijding van de georganiseerde misdaad in Nederland, in: *Algemeen Politieblad*, Jrg. 123, Nr. 10, 1974, blz. 227-236.
- Block, A.A. en W.J. Chambliss, *Organizing Crime*, New York, NY, Elsevier, 1981.
- Bovenkerk, F., Organized Crime and the Sex and Gambling Business in the Netherlands, in: C.J.C.F. Fijnaut en J.B. Jacobs (Eds.), *Organized Crime and its Containment: A Transatlantic Initiative*, Deventer, Kluwer, 1991, blz. 73-85.
- Bovenkerk, F., *Hedendaags kwaad: Criminologische opstellen*, Amsterdam, Meulenhoff, 1992.
- Brandpunt* (KRO), 15 januari 1988: Oude Pekela.
- Brandpunt* (KRO), 8 april 1988: ontvoering G.J. Heijn.
- Brandpunt* (KRO), 14 oktober 1988: vissersfraude.
- Brants, C.H. en K.L.K. Brants, Fraudebewustzijn in Nederland: over de sociale constructie van witteboordencriminaliteit, in: A.C. Berghuis, C.H. Brants en H.M. Willemsse (red.), *Witteboordencriminaliteit*, Serie strafrecht en criminologie deel 3, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 1984, blz. 53-73.
- Brants, C.H. en K.L.K. Brants, *De sociale constructie van fraude*, Pompe reeks, Deel 3, Dissertatie Universiteit van Amsterdam, Arnhem, Gouda Quint, 1991.
- Bunt, H. van de, Redactioneel, in: *Tijdschrift voor Criminologie*, Jrg. 35, Nr. 3, 1993, blz 201-202.
- Clowting, E., Welke moeder? in: *de Volkskrant*, 9 april 1988.
- Cohen, S., *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, London, McGibbon and Kee, 1972.
- De Kloof* (VARA), 12 april 1990: optreden huurmoordenaars.
- Dijk, T. van, Penoze, platte agenten en persmuskieten, in: C. Bouw, F. Bovenkerk, C.J.M. Bruin en L.N.J. Brunt (red.), *Hoe weet je dat? Wegen van sociaal onderzoek*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1982, blz. 162-172.
- Duyne, P.C. van, R.F. Kouwenberg en G. Romeijn, *Misdaadondernemingen: Ondernemende misdadigers in Nederland*, Arnhem, Gouda Quint, 1990.
- Ermstrang, A., Winkels en supermarkten meer doelwit overvallen, in: *Reformatorsch Dagblad*, 27 december 1980.
- Fijnaut, C.J.C.F. (red.), *Georganiseerde misdaad en strafrechtelijk politiebeleid: Rechtshistorische, politieke, journalistieke en rechtsvergelijkende beschouwingen gehouden in mei 1988 voor het Landelijk Contact van Hoofdcommissarissen en Commissarissen van Gemeentepolitie in Nederland*, Lochem, J.B. van den Brink en Co, 1989.
- Fijnaut, C.J.C.F. en J.B. Jacobs (Eds.), *Organized Crime and its Containment: A Transatlantic Initiative*, Deventer, Kluwer, 1991.
- Franke, H., Veilig land, maar laat wel je fiets thuis: Nederland en het drijfzand van de criminaliteitscijfers, in: *NRC Handelsblad*, 31 maart 1990.
- Gouden Bergen* (VPRO), 1 maart 1987: EEG-fraude.

- Haan, W. de, Vakliteratuur misbruikt voor verharding kriminaliteitsbeleid, in: *KRI – Maandblad Reclassering*, Jrg. 15, Nr. 9, 1985, blz. 20-21.
- Haenen, M. en H. Buddingh', *De danser: Hoe de drugshandel Nederland veroverde*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1994.
- Hall, S., C. Critcher, T. Jefferson, J. Clarke en B. Roberts, *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order*, London, Macmillan, 1978.
- Hand II, 1985-1986, blz. 136.
- HR 4 december 1979, NJ 1980, 356 (Tallon).
- Interview J.J.M. van Dijk, 14 april 1994.
- Interview P.C. van Duyne, 3 maart 1994.
- Interview P. van den Eshof, 22 maart 1994.
- Interview C.J.C.F. Fijnaut, 13 april 1994.
- Interview F. Korthals Altes, 6 mei 1994.
- Jonge, G. de, Opmerkelijke nota's en rapporten in: Coornhert Liga, *Crimineel Jaarboek '87-'88*, Breda, Papieren Tijger, 1989, blz. 25-51.
- Journal* (NOS), 25 september 1992: nota 'De georganiseerde criminaliteit in Nederland'.
- Kerner, H.-J., *Professionelles und organisiertes Verbrechen: Versuch einer Bestandsaufnahme und Bericht über neuere Entwicklungstendenzen. Eine Erhebung in der Bundesrepublik Deutschland und in den Niederlanden*, Wiesbaden, Bundeskriminalamt, 1973.
- Kool, H., Mafia, in: *NRC Handelsblad*, 2 april 1988.
- Middelburg, B., *De mafia in Amsterdam*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1988.
- Middelburg, B., Aanpak van onderwereld is in zicht, in: *Het Parool*, 14 juni 1989.
- Middelburg, B., *De dominee: Opkomst en ondergang van mafiabaas Klaas Bruinsma*, Amsterdam, L.J. Veen, 1992.
- Nieuwslijn* (VOO), 31 januari 1990: diefstal paspoorten en rijbewijzen.
- Nieuwslijn* (VOO), 25 oktober 1990: computercriminaliteit.
- Nova* (NOS/VARA), 18-20 oktober 1993: ontmanteling Israëliëse witwasoperatie.
- Poel, S. van der, De wal keert het schip: Opkomst en ondergang van de emancipatiebeweging van prostituées, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, Jrg. 20, Nr. 4, 1994, blz. 51-89.
- Roer, R. van der, Georganiseerde misdaad geanalyseerd, in: *NRC Handelsblad*, 10 juni 1988.
- Roos, T.A. de, Rechtsbescherming op de tocht, in: J. Glastra van Loon (red.) *Strafrecht onder vuur: De bedreigde principes van de misdaadbestrijding*, Amsterdam, Balans, 1994, blz. 90-117.
- Ross, T., De mafia in Amsterdam door Bart Middelburg, in: *Vrij Nederland*, 30 april 1988, blz. 8 (boekenbijlage).
- Schmid, A.P., *Smerige zaken: De opkomst van de onderwereld*, Driebergen, Synthesis, 1992.
- Smeets, H., Het zijn vooral de dealers die ons de nek breken: Directeur-generaal noemt criminaliteitsplan grootste operatie in de afgelopen twintig jaar, in: *NRC Handelsblad*, 23 mei 1985.
- Terlingen, J., Plukze: Je zult altijd achter lopen bij de grote internationaal georganiseerde misdaad, maar er zijn in Nederland nog genoeg sukkels over, in: *Vrij Nederland*, 14 april 1990, blz. 11.
- Vermeulen, F. en F. Jensma, Nedermafia? Ten strijde tegen het veronderstelde kwaad, in: *NRC Handelsblad*, 6 februari 1988.
- Vries, P.R. de, *De ontvoering van Alfred Heineken*, Baarn, In den Toren, 1987.
- Werkgroep Bestrijding Zwarte Georganiseerde Criminaliteit, *Rapport van de werkgroep bestrijding zware georganiseerde criminaliteit*, 's-Gravenhage, Ministerie van Justitie, 1987.